

PIHURIK JUDIT

AZ ÁRNYÉK TÖREDEZETT ÁRNYÉKA

Recenzióknak indult reflexiók

Tibori Szabó Zoltán könyvéhez

■ Tibori Szabó Zoltán munkája sajtótörténeti kutatásokra alapozva tárja elénk az 1945–1948 közötti időszak erdélyi zsidóságának helyzetét, identitástudatuk alakító tényezőit. A szerző az erdélyi magyar nyelvű zsidó és magyar lapok történeti feltárása mellett az erdélyi román sajtó vonatkozó írásait is áttekintette, beszélgetéseket folytatott visszaemlékezőkkel, és hivatkozik memoárokra is. Az önazonosság meghatározó elemeit történeti közegbe ágyazva gondolta végig, összevetve az európai zsidóság hasonló kihívásaival, stratégiáival, bemutatva, hogyan hatottak azok az erdélyi zsidóságnak a világháborús kataklizmát túlélő maradékára. Kutatási eredménye – mint ő maga is hangsúlyozza, felhasznált forrásbázisából szinte következően – nem is annyira összefoglalás, mint inkább kiindulópont lehet a holokauszt utáni erdélyi zsidó társadalom identitás- és eszmetörténetének szélesebb horizontú megrajzolásához.

Már a kötet „tükör-címe” is Karácsony Benőre reflektál (*Napos oldal*), s a témához szervesen illeszkedő módon indít Salamon László kolozsvári költő visszaemlékezésének részletével: „... [Karácsony Benő] a zsidó nacionalizmust sem értéke-li többre, mint a magyart, mindkettő egy tőből fakad: embertelenségből és ostoba-ságból. Hogy ki milyen nemzethez tartozónak érzi magát, saját maga dönti el, s mert a magyar fasiszták és nacionalisták antiszemitizmust hirdetnek, azért ő nem tagadja meg Kossuth, Rákóczi, Ady, Petőfi népét.” (9.) A konklúzió – ha van – ismerős: kirekesztésre nem lehet kirekesz-

tés a válasz. A kései olvasóban felvetődik a kérdés: lehet-e, van-e jó válasz? Abban a tragédiába forduló, irracionális helyzetben, amit a zsidóságnak meg kellett élnie, hogyan „kellett volna”, „lehetett volna” reagálni? Tibori Szabó Zoltán kötetének egyik érdemleges hozadéka, hogy az egyetemes válasz kényszerű mellőzése közepette is segít végiggondolni a lehetséges opciókat.

A visszacsatolt területeken élő zsidóság többszörösen és többretegűen került speciális helyzetbe: tragédiájáról a kortárs magyarok kevés információval rendelkeztek, Erdélyben pedig a második világháború után leginkább a terület hovatartozása foglalkoztatta őket. De mint azt Tibori Szabó hangsúlyozza – szerepet játszott ebben az 1945 után újjáéledő antiszemitizmus, továbbá az, hogy – itt is – elmaradt a történetekkel való szembenézés. Ez ma már közhely ugyan, ám csak a hosszú ideig megismerhetetlen elemi tényfeltárás után jöhetett volna szóba mind az egyedi traumák, mind pedig bármifajta szűkebb-tágabb közösségi, szociálpszichológiai elfojtások diagnosztizálása. Nyersebben fogalmazva: a meghurcoltak körén kívüliek nem tudták, mert nem nagyon akarták tudni, s nem hitték, mert a tudhatót sem akarták elhinni, mi is történt valójában a gettóknak, a haláltáborokban, a munkaszolgálaton. Csak mindezek után következhetett volna az empátiát is igénylő végiggondolása mindazon traumáknak, amelyekkel a visszatért deportáltak küszködtek, s melyek egyszerre generáltak önazonossági dilemmákat és

reszocializációs problémákat, értve utóbbin azt, hogy miként lehet visszailleszkeskedni a megváltozott társadalmi-politikai közegbe. A fentebb jelzett két- vagy többlépcsős újrakezdés első elemének az elmaradása vezetett – majdhogynem természetes módon – az elhallgatással társuló hallgatáshoz az áldozatok részéről éppen úgy, mint az őket körülvevő szélesebb társadalom részéről. A zsidóság önazonosság-válságának e többretegű – de általánosítható – kríziséhez társítja a szerző további lokális sajátosságként az erdélyi magyarsággal való viszony nem kevésbé ambivalens voltát.

Tibori Szabó részletesen ismerteti az erdélyi zsidóság sorsában meglevő különbségeket, hangsúlyosan elválasztva különböző csoportjait, külön-külön mutatva be az ortodoxok, az asszimilálódott városi polgárok vagy a zsidó értelmiség dilemmáit. A téma kapcsán óhatatlanul többször visszatér a magyarországi és a román helyzet hasonlóságainak és különbségeinek bemutatása. Azt is részletesen tárgyalja, hogyan illesztődik ez a kérdés a román–magyar ellentétbe, és miként lesz a politikai játszma eszköze: az újonnan berendezkedő román hatalom számára ugyanis fontos volt, hogy magyarul beszélő káderek is legyenek, mert így a kiépülőben levő új rendszer nem köthető csupán az Erdélybe visszatért románokhoz. Ennek következtében jutnak hivatalhoz a deportálást vagy a munkaszolgálatot túlélő zsidók közül is jó néhányan. Az új rendszerhez való alkalmazkodás tovább színezi az amúgy is sajátságos körülményeket, melyekben a zsidóság hol asszimilálódottként, hol meg „osztályellenségként” válik célponttá. A szerző megállapítása szerint ezen új ellenségtematikák megkonstruálása közepette sikkad el az épp hogy tegnapivá lett holokauszt tragédiája.

A szerző tömör ténytudással vizsgálja az erdélyi zsidóság történetét. Az 1920 után itt is felerősödött zsidóellenesség kapcsán éppoly nyomatékkal szól a katolikus sajtónak ebbéli aktív szerepéről, mint arról, hogy a román államiság

alatt mivel járt kettős kisebbségbe kerülésük. Tovább cifrázta a helyzetet, hogy a trianoni döntést a zömmel magyar kultúrában asszimilálódott zsidók is tragédiaként élték meg, és az erdélyi magyarsággal együtt vágyták a revíziót. Így a paradoxon csak fokozódott azáltal, hogy a kikeresztelkedettekkel együtt 164 ezer főt számláló észak-erdélyi zsidóság nagy része örömmel fogadta a második bécsi döntést, holott ekkor már érvényben voltak a magyarországi zsidótörvények. A dél-erdélyi, mintegy 42 ezres zsidó lakosság sorsa Romániában relatíve kedvezőbben alakult: megtörtént vagyonuk kisajátítása, voltak pogromok, és több száz főt érintő deportálás is, ennek ellenére az észak-erdélyihez képest sokkal kisebb veszteséggel élték túl a vészorszakot.

Korábbi kutatásai alapján tér ki a szerző arra a kevésbé ismert tényre, hogy a visszacsatolás után, már 1940 őszén volt deportálás is. Október–december folyamán hontalannak nyilvánított családokat a Székelyföldről Kőrösmezőnél átkenyszerítettek galíciai szovjet területre – gyakorlatilag a halálba –, s a több ezer áldozatot követelő kitelepítés 1941–42-ben is folytatódott. 1944-ben Észak-Erdélyben is megtörtént a zsidó lakosság gettósítása és végső kifosztása, majd deportálása, ami 1944. május 15-től kezdődően mintegy másfélszáz ezer embert érintett. A vészorszak idején az észak-erdélyi zsidóság háromnegyede vált áldozattá. A leírás kitér a zsidó vezetők felelősségének kérdésére is, utalva arra, hogy engedelmességre biztatták a gettóba kényszerített, megfélemlített embereket. E tény azonban visszatérő sulykolása ellenére sem általánosítható: a végletesen tragikus helyzet előidézését, létrejöttét – tárgyilagosabb fogalmazással – inkább lenne ildomos a tényleges felelősök számlájára írni, semmint a nemkülönben létükben fenyegetettekére. Ehhez képest nagyon életszerű a szerző által megjelenített kontraszt a szörványos zsidómentő tevékenység s mindeközben az erdélyi értelmiség hallgatása között.

A túlélők hazatérése után, 1945-től más irányú, de nemkülönbön sokszálú folyamat indult meg. Ezek egyike a régi sztereotípiák felélése, azzal a kétosztatúan leegyszerűsítő zavarossággal fűszerezve, hogy hol reakciónak, hol kommunistának bélyegezték a zsidóságot. Ennél extrémebb már csak az a román felvetés volt, hogy a Zsil-völgyében egy munkatáborban kellene összegyűjteni az – úgymond – munkakerülő zsidókat. De az általános mentalitás érzékeltetésére azért releváns a szándék említése, mert ezzel hozható összefüggésbe, hogy ekkor még a hatóságok sem gördítenek akadályt a zsidók kivándorlása elé. Tibori Szabó másik korabeli végtelként említi a vérvadás ismételt feltűnését is. A háború utáni válságos gazdasági és közéleti viszonyok ugyanilyen reflexszerűen élesztették újra az antiszemitizmus szintén korábbról ismert sokadik válfaját is, miszerint a zsidók „a spekulánsok”: ők irányítják a feketekereskedelmet, nem dolgoznak, élik világukat.

Ezen körülmények közepette ment végbe az útkeresés az új rendszerbe való beilleszkedés ambíciójával/kényszerével. A szerző jó érzékkel jeleníti meg az e téren is változó helyzet változó ellentmondásait. Rá kell-e csodálkozni arra, ha az adott körülmények közepette a demokratikus viszonyok létrejöttét – netán stabilizálását – számosan a nemzeti/nemzetiségi előítéletek tekintetében leginkább semlegesnek mutakozó kommunista eszmékben, illetve annak pártjában vélték meglelni? Kinek rövidebb, kinek hosszabb idő – valamint az immár új osztályszemléletű diszkrimináció előszele vagy vehemensebb érvényesülése – kellett annak felismeréséhez, hogy nem feltétlenül zsidósága okán, hanem polgári vagy értelmiségi egzisztenciaként vált nemkívánatosá az új rendszerbe integrálódni próbálók sokasága, lett legyen bár zsidóságából „kivetkezni igyekvő” magyar vagy akár román. A visszatértek beilleszkedésének politikailag erőltetett programja volt az ún. „átrétegesítés”, ami – főként a volt tulaj-

donosok, kereskedők átképzésére vonatkozóan – számottevő mértékben érintette a zsidóságot is, azért, hogy a termelőmunkában részt vevők arányának megnövelésével változtassanak a lakosság foglalkoztatási szerkezetén.

Nagyrészt a fenti problémák lecsapódását veszi sorra a kötet legterjedelmesebb részét kitevő sajtóvizsgálat. Elsőként az erdélyi zsidó sajtó anyagából merít a szerző, az *Egység* című újságra fókuszálva. Az újság témái kezdetben az aktuális feladatokhoz kapcsolódnak: a deportáltak névsorának összeállítás, adatfelvétel, segítségnyújtás, a túlélők hozzátartozóinak a felkutatása. Szamba venni, újjászervezni a közösségeket, kezelni a testi és lelki traumákat, segíteni a visszatértek gazdasági megkapaszkodását. Megkísérelni az eltulajdonított vagyonok visszaszerzését, felelősségre vonni a bűnösöket, fellépni az erősödő antiszemitizmussal szemben, megoldani a fiatalok tanítását – e törekvések jelennek meg a hasábocon. Tibori Szabó szerint a fenti kérdések kezelése határozza meg a zsidóság viszonyát az országhoz, a szülőföldhöz, a magyarokhoz és a románokhoz – vagyis ezek befolyásolják önazonosságuk alakulását. Pontosítva: a szerző mintha arra hajlana, hogy – „feldolgozni a feldolgozhatatlant” – kultúrantropológiai nézőpontból faggassa forrásait, és mintha rácsodálkozva értetlenkedne azon, hogy forrásainak zöme a politikai antropológia törésvonala mentén kínálja számára a vizsgálmivalót. Ez a „mást keres, mást talál” feszültség több ellentét párral jellemezhető az általa hasznított anyag alapján is. Kezdve a vizsgált lap programadó írásával, melyben Kohn Hillel a népközösségek felszámolását követelve érvel amellett, hogy csak kommunista komitékra van szükség. Folytatva azon, hogy a Szovjetunióból végül 1948-ban (!) hazaengedett munkaszolgálatosok esetében csak annak volt „hírértéke”, hogy pozitívan nyilatkoztak a szovjet földön tapasztaltokról, s e közben – „úgy teszünk, mintha mi sem történt volna” – (önelfojtással) rá sem kérdeztek arra, ami lerítt róluk: „teljesen átalakult

emberek” lettek. Klein Jenő – Herzl Tivadar sarkított, a „jótékonykodás koldusokat nevel” megállapításából kiindulva – szorgalmazza a hazatértek munkába állítását. „Megoldáskeresésén” rögvest átsüt a moralizáló köntösbe rejtett politikai szándék: arról győzködi a visszatérteket, hogy éppen nekik, a nem is oly rég még rabszolgaként dolgoztatott deportáltaknak elsődleges feladata elítélni a mihaszna dologtalanokat, mert a demokráciában mindenkinek kötelessége tisztességes munkával hozzájárulni szükségletei kiélegítéséhez.

Más vetületben ugyanezen problémahalmaz része a kivándorlás témája. Im már a hidegháborús megosztottságot is tükrözve, iskolapélda a Zsdanovval meghirdetett sztálini „kétosztatú világ” teóriának a lapban való megjelenése, midőn a bolsevik kontra imperialista demokrácia összevetésében vitatták a menni vagy maradni kérdését. Refrénszerűen visszatérő óvás a kivándorlástól való eltántorításra, hogy az imperialisták „építő kezeket és agyakat” akarnak elvonnani és nem a zsidóságon segíteni. E propaganda hatékonyságának alacsony voltáról tanúskodik egyfelől az, hogy közben rendre olvashatók kifakadások a megátalkodott szkeptikusokkal szemben – „ezek az emberek nem hisznek vezetőik őszinte szavainak és felvázolt terveinek” –, másfelől pedig az, hogy tömeges méretű maradt a kivándorlás mindaddig, amíg erre lehetőség volt. Az idézett Rappaport Ottó más miatt is hangot ad értetlenségének: „...annak idején a veszély órájában senki nem gondolt menekülésre, és most, amikor milliók áldozata árán elértük [...] a szabadságot, [...], menekülünk előle”. (69.) A Tibori Szabó által kiválasztott források jól tükrözik a döntés nehézségét és keserveit, de azt is, hogy a szülőföldön maradás mellett voksoló „patrióta” érvek oly mértékben voltak kontraproduktívak az elérni kívánt cél szempontjából, hogy azok a még hezitálókat is inkább a vándorbot kézbevételeire ösztönözték: az erdélyi zsidóság (a Románia más részeiből ide menekültekkel együtt ekkor összesen

85-90 ezer fő) harmada a vizsgált intervallumban az alijázást választotta.

Az eddig tárgyaltaknak megfelelően az ún. zsidó vagyon kérdése is kellőképpen átpolitizálódott a korabeli sajtóban. Részből azért, mert sem szándék, sem mód nem volt annak igazságos – ha ilyenről egyáltalán beszélni lehet – rendezésére, részben pedig az újonnan kiépülő hatalom karakteréből következően. Tibori Szabó lakonikus megállapítása szerint a „jogvesztések jogfolytonosak” voltak: 1944 előtt elvették a javakat, majd olyan rendszer formálódott, ami a magántulajdon megszüntetését tűzte ki célul.

Némely idézett cikk evidensen tanúsítja az erdélyi magyar zsidókra is jellemző – azaz etnikai-felekezeti specifikumokra nem visszavezethető – társadalmi-politikai és mentális megosztottságot (amit a szerző nem hangsúlyoz eléggé). Csak mindezek figyelembevétele mellett van értelme a – nem zsidó – történelmi „hozomány” és az aktuális társadalmi-politikai korszak teremtette helyzetben a sajátosságokat görcső alá venni: magyaráz az, hogy a tradicionális traumák milyen újabbakkal terhelődtek, szélesebb spektrumban a holokauszt utáni román, szűkebben pedig az erdélyi román–magyar metamorfózis közepette. Tibori Szabó ugyanis épp a könyv további lapjain összpontosít az *Egységben* napvilágot látott korabeli azonosságtudat-reflexiókra. Kutatása alapján azt konstatálja, hogy a holokauszt okozta testi-lelki traumák kezelésének kérdése először 1946-ben tűnt fel. Az idézett Becski Irén írása még egy közösségen belüli kohézió meglétét – vagy újrakonstruálásának szükségességét – tételezi, Rózsa György már sokkal inkább a masszívan átpolitizált „külső megfelelés” szerinti zsidó önvizsgálat szükségességét hangsúlyozza. Máshonnét jut el (vissza) ugyanoda, amiről már volt szó: a zsidó társadalmi rétegződés „egészségtelenségének” reparálását abban a demagóg közhelyben jelöli meg, hogy a demokrácia építésén kell zörgösködniük.

A szerző által feltárt sikertelen identitás-újradefiniálási kísérletek mutatják

leginkább, hogy a soátrauma még olyan erősen telepedett rá a túlélőkre, hogy egyszerűen nem volt luciditás túllépni a két, igazi alternatívát nem kínáló perspektívátlanúságon: vagy a köldöknéző önostorozás, vagy lelkesedést mutatva tolongani a kommunisták kínálta másik zsákutca felé. Pontosabban, volt harmadik „választási lehetőség”, csak ezt a zsidó (zsidó-magyar) közösségek és a regnáló rendszer is egyszerre kezelték szemérmesen, ugyanakkor mélységesen átpolitizálva, ez pedig az alija kérdése. A kivándorlás ugyanis egyszerre nyújtott – körvonala-zatlan, de a reményt éltető – perspektívát, és „halasztotta el” az önazonosság kérdésén való töprengést, legalábbis mindazon esetekben, amikor a célország nem Palesztína (Izrael) volt. Valójában – mint azt összegzésében a szerző is megállapítja majd – az alija az adott helyzetben a soát követő legkorábbi és legmarkánsabb válasz volt a zsidó önazonosság újrafogalmazásának alternatívái közül, még ha ez a maga idején nem is tudatosult az identitásukon töprengőkben – akár egyéni, akár közösségi szinten.

Az *erdélyi magyar sajtóban* kevesebbet írtak a témáról, bár a felmerülő problémákról, a népbírósi perekéről és az antiszemitizmusról közöltek cikkeket. A szerző szerint már ekkor kísérlet történt a holokauszt relativizálására: részben, mert egy helyütt az elpusztított európai népek egyikeként említik a zsidóságot, részben, mert egyre inkább csak a baloldali és a kommunista áldozatokról történik említés. Tibori Szabó kitér arra, hogy még a zsidóság körében is előfordult, hogy a német megszállással kapcsolták össze az antiszemitizmus felerősödését, nem említve még a Horthy-adminisztráció négy és fél éves regnálásához kötődő zsidótörvényeket sem. A magyar lapok tudósítanak a zsidóság ellen elkövetett bűnökről, de a védekező reakciók hasonlóak az előbb említettekhez: csak a németeket teszik felelőssé a deportálásért.

A szerző számon kéri, hogy az erdélyi magyar és zsidó sajtó „nem vette észre” az ellentétet a spekuláns és a kommunis-

ta zsidó sztereotípiája között. Ez is és más megjegyzése is magyarázatot kívánna. Hiszen, mint korábban utalt is rá, éveken keresztül erről szólt az antiszemita propaganda, melynek hatása Erdélyben is érvényesült. A zsidó értelmiség felelősségét is felveti, arra hivatkozva, hogy ők sem irányították a problémákra a figyelmet. Ezt azzal magyarázza, hogy kötődtek a magyarokhoz, nem akarták a magyar közösséget megbántani, és baloldaliként voltak illúzióik az új rendszerrel kapcsolatban. Úgy véli, a magyar nyelvű zsidó sajtó megléte a bizonyítéka annak, hogy nehezen szakítottak magyar identitásukkal. De éppen a szerző elemzte kellő alaposással azt a tényt, hogy az erdélyi zsidóság zöme asszimilálódott – így zsidóként sem tudhattak más nyelven írni.

A Tibori Szabó által bemutatott *erdélyi román sajtóanyag* azt bizonyítja, hogy a holokauszt ügyét a román–magyar vita eldöntésére akarták felhasználni. (Ezzel persze a magyarok is próbálkoztak, csak éppen helyzeti hátrányban voltak.) Konklúziója szerint az erdélyi románokat a zsidóság tragédiája nem érdekelte – szerintük azt kapták, amit magyar identitásuk miatt megérdemeltek –, a történeteket viszont úgy állították be, mintha a romániai zsidóságnak a haja szála sem görbült volna, míg a magyarországiakat deportálták.

A zsidó identitástudat alakulásának tényezőit a kötet további része foglalja össze. Az emberi, anyagi veszteségek mellett számolni kellett az egyéni, a társadalmi, a politikai és a gazdasági károkkal, az önazonossági, pszichikai problémákkal. Változott a helyzet is: 1945-ben még a közvetlen teendők, a rokonok felkutatása, a javak (maradékának) visszaszerzése, fizikai rehabilitáció, a felelősök megkeresése voltak az alapvető feladatok, azután a lelki traumák kezelése, az okok feltárása, a zsidó azonosságtudat újradefiniálása, a jövő felvázolása kapott teret. A legfontosabb kérdés azonban az volt: lehet-e egyáltalán normális életet élni a holokauszt után? Miben lehet újra megtalálni az élet értelmét? E kérdések megválaszolásához különböző elméletek lényeg-

gét foglalja össze a szerző, kitérve az egyéni és csoportos identitástudat kérdéseire. Több nézetet idéz fel a fogalom kulturaközpontú megközelítése és a csoportazonosság tudatot meghatározó tényezők ismertetésekor, majd az identitást nem statikus állapotként, hanem dinamikus folyamatként felfogó konstruktivista szemlélet bemutatásakor is. A Tibori Szabó által hivatkozott szerzők úgy vélik, a közös önmeghatározási folyamat a csoportos identitástudat létezésének feltétele. A külső meghatározási folyamatok az önbesorolások következményei, de nem feltételei az azonosságtudat létrejöttének. Olyan véleményt is figyelembe vesz, mely szerint a besoroló többségnek nagyobb a szerepe, mert az alárendelt kisebbségek a kívülről jövő meghatározást kényszerűségből elfogadják.

A téma kapcsán megkerülhetetlen a zsidó identitástudat alapfogalmainak a tisztázása, benne a zsidó megnevezés tartalmának a leírásával. Ennek nehézségét az André Neher által felelevenített kérdéssel érzékelteti a szerző: „Létezik-e? Van-e egyáltalán zsidó?” A vallásos megközelítésben látszólag egyszerű a képlet (zsidó az, aki izraelita), ám a téma teljes kibontásakor már sokkal többre tehető a probléma. A vitatott meghatározás gyökere a zsidó közösségek asszimilációs hajlamában van: a nagyobb befogadó közösséghez való tartozás a korábban elfogadott kulturális értékrend felhagyásával jár. Problematikusabb a definiálás, ha az identitás a nemzet fogalmához kötődik, mely utóbbi – a civilizációs modernitás egyik hozadékaként – csak kétszáz éve bevett és máig formálódóban levő társadalmi norma. Ebben a közelítésben a zsidóság összefüggéstelen rétegeként jelenik meg, szembeállítva a nemzethez tartozás fogalmával. További nehézséget jelent az, hogy a zsidók – a polgári kori emancipáció kodifikálásáig – általában elnyomott kisebbségként vannak jelen a többségi társadalomban, ugyanakkor egy részük – az emancipáció előtt is és utána még inkább – kitűnő gazdasági pozíciók birtokosa. De vizsgálat tárgya az is, hogy a zsidó-

nak nevezett egyének hogyan határozzák meg saját magukat és közösségüket.

Másik megközelítésben a „*Ki a zsidó?*” kérdésre adott válasszal közelíti meg Tibori Szabó. Ez négy kritériumot állít a középpontba: az eredetet, a vallást, a kulturális kapcsolódást és a szabadon választott identitást, de hangsúlyozza, hogy a külső csoportok definíciója mennyire fontos. Erdélyben is mást jelentett zsidónak lenni 1918 előtt vagy 1944-ben.

A téma összefoglalásában a szerző az izraelita vallás szerepét emeli ki (nem lehet zsidó az, aki nem izraelita), és ennek ellentétéként azt az elméletet, mely szerint önbesorolás vagy külső csoportok definíciói alapján más vallású vagy ateista személyek is lehetnek zsidók. Utal arra a fontos tényre, hogy a politikai antiszemitizmus és a holokauszt idején nem önmeghatározás alapján dőlt el, ki zsidó – de nem is bejegyzett vallása alapján. A bonyolult fogalmak és folyamatok többoldalú bemutatása helyenként nehezen bontakozik ki és éppoly nehezen követhető, de a szerző törekszik gondolatmenetének célirányos felépítésére. Következtetése: a zsidó azonosságtudat másik fő tényezője az antiszemitizmus tapasztalása és az asszimilációs hajlam közti „*örökös oscillálás*”. E tekintetben főként Bibó István véleményére támaszkodik, tagadva például, hogy a trauma kialakíthatja a sorsközösségtudatot, vagy megfogalmazva az asszimilánsok nehézségeit, akik – bár rengeteg sérelem érte őket – új gyökereik miatt nem tudnak egyszerűen visszahelyezkedni a régi, vallásos zsidó közösségekbe. Egyként nehéz az asszimiláció folytatása és a visszatérés is vagy egy másik (új) csoportba való beolvadás kísérlete. Összegzésül Tibori Szabó azt állapítja meg, hogy ez a jelenség vált jellemzővé Erdélyben is azon túlélők esetében, akik a korábbi magyar asszimilációt a románnal szerették volna felcserélni.

A „*katasztrófazsidó*” identitástudatának változatait, a közös sorstudat fogalmát Tibori Szabó Jean Améry életével és munkásságával illusztrálja, egyebek mel-

lett emlékiratát idézve: „Zsidónak lenni attól kezdve számomra annyit jelentett, mint szabadságot hullának lenni...” Ez a megközelítés annak eseti példája, hogy Améry identitását – aki egész életében ki akart bújni a „zsidó” és „áldozat” szerepből, s aki 1978-ban öngyilkos lett – az elszennvedett trauma sokkal inkább meghatározta, mint zsidósága. Ha a zsidóság csupán az adott kultúra birtoklását vagy vallási kötődést jelentené, ő nem számított volna annak, hisz nem zsidóként nevelkedett. Améry mellett Derridára, Adornóra és Kertész Imrére hivatkozik a szerző a holokauszt nyelvi megközelítésének nehézségét tárgyalva, s Kertész Imrét idézi, aki állítása szerint a másik diktatúra „segítségével” találta meg a holokauszt leírását lehetővé tevő nyelvi formát. Bár a szerző óvakodik a tételes megfogalmazástól, azt sugallja, hogy itt másról is szó van, mint nyelvi problémáról, többről, mint amit a modern, társadalomtudományos történetírás a linguistic turn fogalmával szokott megjeleníteni. Munkájának első felére is reflektálva minden további nélkül mondható, hogy az erdélyi zsidó önazonosság újrafogalmazásának háború utáni keserves próbálkozásai – nivótlanságuk ellenére is – a zsidó identitás holokauszt utáni újradefiniálásával kínlódnak. Nyersebben: *ki a zsidó a soá után?* – nem csupán Erdélyben, hanem egyáltalán. Erdély persze – leginkább az újabb impériumváltás és annak újabb ellentmondásai okán – ismétetlen delikát „laboratóriummal” lett a téma vizsgálatához. Csúpn az a kérdés, hogy a vizsgált időkor megfelelő volt-e arra, ami a szerzőt – a könyv második része alapján – úgy tűnik, valójában foglalkoztatja.

A munka a zsidóságon belüli ellentéteket sem kerüli meg. Sem a hithű, sem az államalapító (izraeli) patrióta nem azonosul az asszimilálódott, emancipált, hitehagyott zsidóval – a holokauszt tipikus áldozatával. A vészorszak európai trauma volt, nem légiüres térben történt – így maga a civilizáció is holokauszt túlélő. Ám – mint Kertész Imrére hivatkozva írja a szerző – Magyarországon nem tekintik

civilizációs traumának: lehetetlenség írni róla, és lehetetlen nem írni. Tragikus Kertész – Améryéhez hasonló – önmeghatározása is: nem vallásos nevelést kapott, nem beszél héberül, nem ismeri a zsidó forrásokat, Európában él – ki ő? Hihetetlen válasza is hasonló: asszimiláns zsidó, aki identitását a minden európai értéket elpusztító Auschwitzból nyeri. Az eddig említettektől sarkosan eltérő véleményt is idéz Tibori Szabó: Elie Wieselét, akiben egy felakasztott gyermek haláltusáját végignéve fogalmazódott meg a „Hol van az Isten?” kérdésre adott válasza: „Ott, ott lóg az akasztófán...” Mint írja, az gondolat, hogy Auschwitzban az Isten is meghalt, az erdélyi narrációkban is megtalálható – kár, hogy erre nem hoz példát.

A holokauszt utáni korszak önazonossági lehetőségeit szerzőnk végül három csoportba sorolja: a polgári demokráciákba visszatérők (közülük sokan lettek öngyilkosok), az elkötelezett baloldaliak és az egyik diktatúrából a másikba kerültek, akik számára az alkalmazkodás volt az egyetlen kiút. Az elméleti összefoglalót Hannah Arendt azon gondolatával zárja, mely szerint nem „néhány beteg fantáziájú diktátor alkalmoszerű őrjöngéséről volt szó” – feladatukat, kötelességüket teljesítő hétköznapi emberek voltak a holokauszt végrehajtói. Párhuzamot vonva az európai és az erdélyi túlélők helyzete között a szerző azt állapítja meg, hogy több ponton fedezhető fel hasonlóság, elsősorban a városi asszimilálódott zsidóság esetében – az erdélyi és a regáti zsidóság között viszont már semmi azonosságtudat nem volt. Lehetséges alternatíva – Gáll Ernőt idézve – a többszörös szorításból a „zsidó zsidó” azonosság vállalása, a Palesztinába való kivándorlás lesz.

Az erdélyi zsidóság identitásproblémáinak gyökere ugyanaz, mint a máshol élőké: azok, akikhez asszimilálódtak, akiknek a kultúráját, gazdaságát gyarapították, akikkel 1920-ig sorsközösséget vállaltak, nemcsak hagyták megtörténni a holokausztot, de közre is működtek benne. Korábbi – magyar zsidó – identitásukat ezért nem vállalhatják tovább, ezért

lesz sokak számára egy ideig alternatíva a román asszimiláció. A felidézett sokféleség következménye, hogy az asszimilált erdélyi zsidók izraelita magyarokként határozták meg magukat (bár voltak, akik a nemzeti kisebbségi státus elismeréséért is küzdöttek). A zsidó identitásbeli különbségek még a táborokban is megmutatkoztak. A szerző ismét Kertész Imre tapasztalatát rekapitulálja, aki egy helyütt arról szól, hogy a lengyel zsidók nem értették, a magyarok miért nem beszélnek jiddisül, s emiatt nem is tekintették zsidónak őket. Az erdélyi deportáltak viszont azt nem értették, hogy a magyarországiak miért igyekeztek még a táborban is jó magyar hazafiak lenni.

A visszatérteknek sokszor az őket veszni hagyók gyűlöletével is szembeülniük kellett – mert a lakosság nem volt felkészülve arra, hogy a holokauszt tényeivel, következményeivel szembenézen. A nemzet nem vállalta magára a lakosság öt százalékának a kiirtását, ezért „nem volt ildomos” beszélni sem a holokausztról. Erdélyben 1991-ben tört meg a hallgatás – ám ekkor már mindössze háromezer főt számlált a zsidóság, és közöttük alig voltak túlélők. A szerző megállapítása szerint ugyanis Erdélyben 1945 után négy lehetőség adódott a magyar zsidó identitás feladásában: beleolvadni a „demokratikus néptömegbe”, vállalni a román identitást, „zsidó zsidóként” Palesztinába vándorolni vagy pedig nyugatra emigrálni.

Sajnálatos, hogy Tibori Szabó Zoltán sajtótörténeti kutatásai nem tudtak a kötet lapjain szervesülni a kultúrantropológiai eszmefuttatásokkal. Helyenként zavaró műfaji inkonzisztenciát okoz, hogy a szerző a zsidóság identitásproblémáinak elemző, történeti tárgyalásáról váratlanul átvált a kortárs zsidó értelmiségre fókuszáló zsurnalisztikai eszmefuttatásokra, kiszólásokra, illetve nem mindig különül el az erdélyi vonatkozású, 1945–1948 kö-

zötti időszak önazonossági problémáinak bemutatása a téma térbeli és időbeli kiterjesztésétől. Améry és Kertész Imre sorsát, identitás-meghatározását általánosítja – megjegyezve közben, hogy ezek egyike sem volt jellemző az észak-erdélyi zsidó értelmiségre. Úgy véli, ők többnyire – Jorge Semprunhoz hasonlóan – baloldaliakká váltak, és hittek az új eszmékben, majd csalódtak azok megvalósulásában.

Az adatgazdag munka végére érve is több hiányérzete, illetve reflexiója marad a recenzensnek. Lezárás helyett majd-hogynem inkább „abbahagyódik” a leírás, azzal együtt, hogy a szerző még tesz egy utólagosan mentegetődő megjegyzést: a munka terjedelmét nagyjából kitöltően vizsgált sajtó csak részben tükrözte a zsidóság identitási problémáit. Ez igaz, hiszen az a sajtó és akkor még nem is lehetett alkalmas arra, hogy érdemben feldolgozva, árnyaltan közelítse meg a kérdést. Pontosítva úgy tűnik, hogy mivel a szerző erre adta a fejét, hát eltökélten végigcsinálta, mert csak közben vált nyilvánvalóvá, hogy a háború utáni zsurnalisztika nemhogy nem rezonál, támpontot is ritkán ad azon kérdéseket illetően, amelyekre választ remélt. Ebből is ered a kötet szerkezeti és gondolati feszültsége. Bár a terjedelmet tekintve a korabeli sajtóval foglalkozó rész dominál, és meglehetősen olvasói nekiveselkedést igényel, mégis hangsúlytalanabb marad, mint a zsidó identitástudat alakulásának markáns, esszébe hajló összefoglalása. Az előbbi részhez kapcsolódóan a szerző nem rögzítette a forráskritika szempontjait – ami nem azonos azzal, hogy helyenként (fél évszázad elteltével) „vitakozik” egyik-másik általa idézett szemelvényvel.

Attól még nem lett volna nehéz olvasnivaló Tibori Szabó Zoltán munkája, hogy kiderül: a holokauszt recepciója a zsidóságon belül sem volt egységes, és csoportosítani, tipizálni is hasztalan próbálkozás, mert minden egyéni megélés

*A főszöveg terhelését kerülendő, néhány konkrétum: tarthatatlanul leegyszerűsített az a megállapítás, hogy a gettópekrekben elítélteket 1950 után szabadlábra helyezték, „mert az új rendszernek is szüksége volt rájuk”. (202.) 750 ezer deportáltról tesz említést az egyik idézet – ezt az adatot érdemes lett volna pontosítani (201.); a 21. oldalon az ukrainai Kamenyec-Podolszkij tévesen mint lengyelországi település szerepel.

más volt, és ennek utólagos feldolgozása is egyéneként különbözött. S attól sem, hogy nehezményezi a kérdésről való „elhallgatást” a háború utáni első évtizedekben. Ehhez csupán annyit jegyzünk meg, hogy az elhallgatás korántsem rendszer-specifikus – konkrétan kommunista (magyar vagy román) – tabu volt. Attól vált nehezzé a munka, hogy úgy tűnik: Tibori Szabó a maga számára választott téma feldolgozása közepette jött rá, hogy a vizsgálati terepül választott háború utáni sajtó nem ad választ arra, amire igazából

kíváncsi lenne, s emiatt kényszerült – a kötet második részét kitöltő – terepváltásra. S attól lett nehéz követni a szerzőt, hogy két tematikát és két műfajt próbált „egyenirányítani”, egy kötetté vasalni – őt magát parafrázálva: „oszillált” a tárgykörök és az ezek feldolgozását megkívánó különböző műfajok között. De mint a bevezetőben említettem, közben sok minden elvégeztetett ahhoz, hogy a szerző egy integrált munkával rukkoljon elő az erdélyi zsidóság háború utáni identitásának tárgykörében.

EROTIKA ÉS BIBLIOFÍLIA

Kellner István tiltott könyves tevékenysége az 1920-as években

■ A 19. századi modern francia bibliofilek legemblematikusabb alakja, Octave Uzanne *Caprices d'un Bibliophile* című, 1878-ban megjelent munkájában *erotobibliománnak* nevezi a szenvedélyes könyvbarátnak azt a típusát, aki erotikus munkák gyűjtésében éli ki bibliofil passzióját.¹ Magyarországon az erotikus kiadványok² gyűjtése a 20. század első évtizedeiben a modern bibliofil könyves kultúra hazai fellendülésével jött divatba a könyvgyűjtők körében. Külföldi mintára itt is megindult a csekély példányban (30–300) előállított, számozott, szignált, képzőművészek grafikáival díszített, a rendes kiadásnál esetenként akár tízszer drágább, reprezentatív kiállítású, merített papírra nyomott, művészien kötött modern bibliofil-amatőr könyvek készítése és gyűjtése. A bibliofilek újabb generációja a számozott luxus- és első kiadások, grafikai mappák és ex librisek mellett az erotikus műveket is gyűjteni kezdte.³ Megjelentek ugyanakkor azok a műkedvelő fogyasztók is, akik a maguk szórakoztatására kezdték el vásárolni az átlagosnál jóval drágább tiltott kiadványokat. A 19.

század végéig túlnyomórészt idegen, főleg francia és német nyelvű erotikus munkák voltak jelen a hazai „földalatti” könyvkereskedelemben, a 20. század elején terjedtek el a magyar nyelvű és/vagy magyar kiadású termékek.

Míg például Franciaországban az első világháborút követően a hatóságok gyakorlatilag szemet hunytak az erotikus irodalom szűk körű terjesztése felett, addig a húszas években a Horthy-rendszer illetékes szervei – ha nem is az angolszász szervezethez és szigorral – igyekeztek meggátolni az ilyen jellegű munkák forgalmazását. 1929-ig a büntetőjog eszközeivel léptek fel a közérkölcsekre veszélyes „szeméremsertő” nyomtatványok ellen. A Btk. 248.§-ának idevonatkozó része a következőképpen rendelkezett: „Aki fajtalanságot tartalmazó iratot, nyomtatványt vagy képes ábrázolatot nyilvános helyen kiállít, árul vagy terjeszt: a szemérem elleni vétséget követi el, és három hónapig terjedhető fogházzal és [...] pénzbüntetéssel büntetendő.” A tiltott termék létrehozásában részt vevő személyekkel szemben (író, grafikus, kiadó, terjesztő, nyom-

Jelen tanulmány a Hajnal István Kör A kommunikáció története című konferenciáján (Miskolc, 2009. aug. 29.) elhangzott előadás szerkesztett változata.